

просветительские организации лучан-католиков. Среди них – Луцкое римско-католическое общество, Диецезиальный институт католической акции; Институт высшей религиозной культуры, Луцкое диецезиальное братство христианской науки. Методы их работы включали организацию лекций, курсов, академий, благотворительных мероприятий, распространение печатной продукции. Периодическими изданиями жителей Луцка католического вероисповедания были «Луцкий диецезиальный месячник», «Католическая жизнь», «Вестник союза польской молодежи Луцкой епархии». Важная роль в утверждении католической церкви в Луцке и на Воляне в указанный период принадлежит епископу Адольфу Шеленжеку.

Ключевые слова: Луцк, римско-католическая община, Луцкая диецезия, епископ Адольф Шеленжек, католическая акция.

Maleonchuk Galina. The Roman Catholic Community of Lutsk in the Interwar Period. The article deals with the life of the Roman Catholic community of Lutsk in 1920–1930-ies. A special attention has been devoted to the dynamics of changes of the population of Catholics in the city during the interwar period. Reference has also been made to the educational and charitable organizations of the Catholics. To these organizations belong the Lutsk Roman Catholic Community, the Catholic Church's Diocesan Institution; the Institution of Higher Religious Culture, Lutsk Diocesan Brotherhood of Christian Science. Their work was based on organization of lectures, courses, academies, charitable activities and distribution of printed products. «Lutsk Discipleship Month», «Catholic Life», «Bulletin of the Union of Polish Youth of the Lutsk Diocese» were periodical publications of the residents of Lutsk of the Catholic faith. An important role in the establishment of the Catholic Church in Lutsk and Volyn during this period belongs to the bishop Adolf Shelonzek.

Key words: Lutsk, Roman Catholic community, Lutsk diocese, bishop Adolf Shelonzek, Catholic Action.

Статтю подано до редколегії
16.04.2017 р.

УДК 94(477.8)“1934/1941”

Володимир Баран

Оперативна й слідча діяльність органів НКВС щодо «антирадянських елементів»: 1934–1941 рр.

У статті на основі значного фактичного матеріалу, насамперед розсекречених архівних документів, розкрито особливості оперативної та слідчої діяльності радянських органів державної безпеки щодо «антирадянських елементів» у 1939–1941 рр. Ця наукова розвідка є продовженням статті «Боротьба радянських органів державної безпеки з «антирадянськими елементами»: 1934–1941 рр.», опублікованої в попередньому номері журналу.

Ключові слова: органи державної безпеки, НКВС, «антирадянський елемент».

Постановка наукової проблеми та її значення. У статті порушено проблеми оперативної, слідчої та каральної діяльності радянських органів державної безпеки в окреслений період, адже вони не лише виявляли, вистежували й арештовували «антирадянський елемент», але й проводили слідство, готували обвинувальні висновки й самі ж виносили вироки, чинили розправу з допомогою позасудових органів.

Мета статті – на базі опублікованих матеріалів і розсекречених архівних документів, зокрема Галузевого державного архіву Служби безпеки України, проаналізувати особливості оперативної та слідчої роботи органів НКВС у 1934–1941 рр.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У процесі виявлення та розробки «антирадянських елементів» важливого значення надавали різним напрямом оперативної роботи, зокрема зовнішньому спостереженню. Воно здійснювалося працівниками 3-го спецвідділу органів державної безпеки, а точніше – його 1-м відділенням. У цьому підрозділі створювались окремі бригади розвідників, які стежили за відповідними особами. У ході такої роботи співробітники відділення приймали «об'єкт», а після завершення зміни – здавали його наступній бригаді. У

зведеннях зовнішнього спостереження ретельно фіксувалися переміщення, зв'язки й контакти, адреси та місця зустрічей контрольованих осіб. У 1940 р. при 3-му спецвідділі НКВС СРСР створено технічну групу, яка розробляла засоби маскування фотоапаратури в одязі розвідників і різних речах [3, арк. 283–285; 13, с. 308].

У тому ж 3-му спецвідділі органів безпеки діяло 2-е відділення, яке займалось агентурно-установлювальною роботою. Його завдання полягало в тому, щоб установлювати відомості про осіб, які потрапляли в поле зору спецслужб. Працівники відділення з'ясовували різноманітні дані про людину, зокрема її прізвище, ім'я, по батькові; рік і місце народження; місце роботи й посаду; спеціальність і приналежність до профспілки; освіту; партійність; громадянство та національність; військове звання; соціальне й політичне минуле; відомості про колишні судимості та політичну неблагонадійність; особливі зовнішні прикмети; дані про членів сім'ї, їхнє громадське становище й місця проживання. У разі термінової потреби розвідникам-установникам доручали встановити мінімальні відомості про особу, яка проходила по агентурних чи слідчих справах оперативних відділів НКВС, а саме: її прізвище, ім'я, по батькові, вік та адресу (або місце роботи й посаду) [4, арк. 45–49; 10, арк. 13–17].

Одним із напрямів роботи спецслужб був оперативний розшук. Його головне завдання полягало в затриманні «терористів, диверсантів, агентів іноземних розвідок та інших державних злочинців». Зокрема, транспортні підрозділи органів безпеки створювали на ключових залізничних і водних магістралях оперативно-розшукові групи, які проводили відповідну роботу в поїздах і на пароплавах, у портах та на вокзалах тощо. Ці групи ретельно вивчали орієнтування для розшуку, фотографії й прикмети розшукуваних осіб, спостерігали за пасажирами під час посадки та виявлення «злочинного елементу» супроводжували його в поїздах чи на пароплавах. За потреби розвідники перевіряли документи та здійснювали особистий обшук підозрюваних, а після прибуття до місць призначення – передавали затриманих в оперативні пункти транспортних відділів органів безпеки для «фільтрації».

Опорою спецслужб в оперативному розшуку служила широка агентурно-інформаторська мережа. Вона формувалася з числа перевірених бригадирів, провідників, контролерів, електромонтерів пасажирських поїздів, працівників буфетів і вагонів-ресторанів та ін. На вокзалах, у портах і пристанційних селищах конспіративна мережа включала касирів, носильників, вантажників, офіціантів, працівників камер зберігання й газетних кіосків, привокзальних готелів та перукарень тощо. За вказівкою НКВС СРСР місцеві органи безпеки створювали на залізничних станціях, пристанях, вокзалах і в портах так звані бригади сприяння, які комплектувалися з комуністів, комсомольців та перевірених безпартійних. На великих станціях і в найбільших портах бригади сприяння повинні були діяти в кожній зміні [6, арк. 65–72].

У боротьбі з «антирадянськими елементами» значну роль відводили контролю за кореспонденцією. У структурі НКВС СРСР і його місцевих органів працювали 2-гі спецвідділи, які займалися перлюстрацією кореспонденції. На службу «ПК» покладалося широке коло завдань: здійснення контролю за всією міжнародною кореспонденцією, яка надходила в СРСР та виходила з країни; вилучення листів за оперативними дорученнями органів державної безпеки; вибірковий контроль за внутрішньою кореспонденцією; установлення осіб при врученні їм документів; виявлення за почерком авторів антирадянських документів; облік усіх осіб, які підтримували письмовий зв'язок із закордоном, а також з іноземними посольствами та консульствами в СРСР [13, с. 309].

У січні 1940 р. вийшов наказ НКВС СРСР № 0017 «Про порядок цілком таємного контролю поштово-телеграфної кореспонденції». До нього долучалась інструкція, у якій детально викладено завдання й механізм такої роботи. Метою контролю було з'ясування характеру листування та зв'язків осіб, контрольованих за дорученням керівництва спецслужб; виявлення «контрреволюційної, шпигунської, провокаційної й іншої злочинної переписки як явної, так і таємної (шифрованої, кодованої, написаної тайнописом і т. п.)»; недопущення розповсюдження контрреволюційної літератури; збереження військової та державної таємниці від розголошення їх у поштовому листуванні; захист монополії зовнішньої торгівлі й валютної системи СРСР, запобігання ввезенню в країну та вивезенню з неї контрабандних товарів, іноземної й радянської валюти.

Слід указати, що жодному контролю не підлягала лише кореспонденція вузького кола найвищих партійних керівників: членів ЦК ВКП(б), КПК при ЦК ВКП(б) і ЦК компартій союзних республік. Контроль кореспонденції членів Верховної Ради СРСР, РНК СРСР та союзних республік, народних

комісарів СРСР і союзних республік та їхніх заступників, членів президії ВЦРПС, начальників крайових й обласних управлінь НКВС дозволявся із санкції наркома внутрішніх справ СРСР. Уся інша номенклатура союзного, республіканського та місцевого рівнів, а тим паче рядові громадяни країни підлягали ретельному контролю за загальними правилами, що допомагав сталінському режимові тримати суспільство під тотальним наглядом. Через пункти «ПК» проходили величезні потоки внутрішньої й міжнародної кореспонденції: її перераховували, просвічували на кварцлампах, з окремих документів знімали фотокопії, із листів і бандеролей вилучали радянські гроші та іноземну валюту тощо.

Таку роботу виконували в цілком ізольованих приміщеннях поштампів і поштово-телеграфних контор та відділень, які входили в систему Народного комісаріату зв'язку СРСР. Указані приміщення зашифровувалися для сторонніх осіб і передусім для працівників зв'язку, не пов'язаних із діяльністю пунктів «ПК». У великих поштамтах пункти контролю працювали під виглядом секретних, грошових й інших експедицій, а в дрібних поштово-телеграфних конторах і відділеннях – відповідно до місцевих умов. Наркомат зв'язку СРСР забезпечував пряме надходження всієї кореспонденції на пункти «ПК», а причетні до цього працівники давали підписки про нерозголошення державної таємниці. Винні в «розконспірації» таких пунктів і методів їхньої роботи притягалися до кримінальної відповідальності.

Обов'язковій перевірці підлягала міжнародна кореспонденція, насамперед із метою виявлення «контрреволюційної» літератури, валюти й контрабанди. Згідно з визначеними НКВС СРСР правилами, окремі документи з міжнародної кореспонденції конфіскувалися. На пунктах «ПК» вилучали «контрреволюційну та антирадянську літературу наклепницького характеру (листівки, звернення, вирізки із білогвардійських газет, документи, які розповсюджують провокаційні чутки, і т. п.)»; документи релігійно-пропагандистського характеру; спрямовані за кордон документи, у яких пересилалися різноманітні посвідчення, довідки, печатки й бланки; адресовані за кордон документи, у яких містилися великі суми іноземної та радянської валюти, облігацій; отримані з-за кордону документи з радянською валютою й «контрабандними вкладеннями» [6, арк. 153–157; 11, арк. 346, 379–381].

Особливість діяльності радянських органів безпеки полягала в тому, що вони займалися не лише політичним розшуком, агентурно-оперативною роботою, але й проводили слідство, готували обвинувальні висновки, а врешті – самі ж виносили вироки та чинили розправу з допомогою позасудових органів. Отже, радянські спецслужби зосереджували у своїх руках, так би мовити, повний цикл репресивного «виробництва». Воно розгорталося за рішеннями найвищого політичного керівництва СРСР і навіть за прямими вказівками вождів, насамперед Й. Сталіна. Зрозуміло, що в умовах панування тоталітарної системи, усевладдя державних структур та цілковитого безправ'я особистості не існувало будь-якого контролю суспільства над цим апаратом насильства.

Коли оперативні підрозділи спецслужб здобували певний компроментуючий матеріал, вони проводили обшуки й арешти підозрюваних осіб. При зборі «компромату» використовувалися не тільки донесення інформаторів та агентів, але й заяви громадян, свідчення арештованих, повідомлення партійних і радянських органів тощо. Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» забороняла органам НКВС проведення масових операцій стосовно арештів. Постанова вимагала суворого дотримання ст. 127 Конституції СРСР і здійснення арештів лише за постановою суду або із санкції прокурора. У відповідь на ухвалу найвищого політичного керівництва НКВС СРСР видав наказ № 00762 від 26 листопада 1938 р., у якому категорично заборонив проведення групових арештів і вимагав їх здійснення в індивідуальному порядку.

Згідно з наказом, відмінено практику складання так званих довідок чи меморандумів на арешт. Тепер співробітник органів безпеки зобов'язувався готувати спеціальну постанову з детальним і конкретним обґрунтуванням необхідності арешту. Начальники районних та міських відділень НКВС повинні були попередньо надавати керівникам відповідних УНКВС або НКВС союзних чи автономних республік умотивовану постанову, щоб одержати санкцію на арешт. Крім того, у всіх випадках для здійснення арешту вимагалася також санкція прокурора відповідного рівня: у районі – районного, у місті – міського, в області – обласного тощо. У грудні 1938 р. вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про порядок погодження арештів, яка встановлювала правила погодження арештів депутатів Верховних Рад СРСР, союзних та автономних республік; керівників наркоматів й

інших центральних установ СРСР і союзних республік; членів та кандидатів у члени ВКП(б); командного складу РСЧА й ВМФ [16, л. 1, 2; 5, арк. 152–156; 7, арк. 203–204; 8, арк. 201, 205].

Мотивовану постанову на арешт затверджували в центрі – нарком внутрішніх справ або його заступник; на місцях – наркоми внутрішніх справ союзних та автономних республік, начальники управлінь НКВС країв й областей. У постанові повинні були міститися такі дані: місце та час винесення постанови; назва відділу й органу, який проводив арешт; ким складено постанову; прізвище, ім'я, по батькові та інші дані про особу, яка підлягала арешту; мотивування необхідності арешту з наведенням змісту агентурних матеріалів, витягів зі свідчень, актів обстеження тощо. Одночасно з постановою на арешт складали коротку постанову про обрання застережного заходу, яка повинна була санкціонуватися прокуратурою. У ній наводилися ті ж дані, що й у постанові на арешт, крім останнього пункту – мотивування, а також зазначалися юридичні ознаки складу злочину й указувалася відповідна стаття Кримінально-процесуального кодексу.

Однак у цих документах закладено можливість відступів від визначеного порядку проведення арештів. Так, наказом НКВС СРСР № 00762 начальникам районних і міських відділів НКВС в особливих випадках дозволялося здійснювати арешти без попередньої санкції вищих органів НКВС, а саме: коли з'являлося побоювання, що відповідна особа може сховатися, а також коли злочинця ввіймали на місці злочину. Такий самий дозвіл на відступ від нового порядку одержали районні відділи НКВС, розміщені у віддалених від обласних, крайових і республіканських центрів місцевостях. Затримання осіб мало відбуватися згідно з вимогами Кримінально-процесуального кодексу з належним оформленням арешту або звільненням затриманої особи протягом 48 годин. Проте з наступних наказів НКВС СРСР видно, що у своїй практичній роботі спецслужби далеко не завжди дотримувалися чинного законодавства й відомчих інструкцій [16, л. 2; 1, арк. 166–169; 3, арк. 5–9].

У квітні 1939 р. вийшли наказ НКВС СРСР № 094 та інструкція про порядок проведення обшуків, опечатування приміщень і накладання арешту на майно. Згідно з цією інструкцією, під час обшуку безумовному вилученню підлягали зброя, отрута, вибухові речовини, «всі контрреволюційні листівки, прокламації, книги, авторами яких є вороги народу, рукописи й інші документи контрреволюційного характеру». Під час обшуку вилучались особисті документи затриманих осіб, у тому числі ордени, медалі, грамоти; усі таємні документи, різноманітні схеми та креслення, які мали закритий характер; розмножувальні апарати, негативи й фотографії мостів, державних установ та інших важливих об'єктів; щоденники, особисте й службове листування арештованих; гроші та інші матеріальні цінності.

Після закінчення обшуку складали протокол за визначеною формою в трьох примірниках, один із яких вручали під розписку членам сім'ї арештованих, а за їх відсутності – представникам будинкоуправління чи сільради. Окремий акт складався на конфісковану літературу, причому дитячі книжки й підручники вилученню не підлягали. В інструкції вказували порядок опечатування приміщень, накладання арешту на майно, обліку та реалізації опечатаних приміщень й описаного майна. Зокрема, на основі постанови про накладання арешту на майно чи на підставі постанови на арешт (обшук) на все майно затриманої особи, яке належало йому особисто та було придбано спільно з іншими членами сім'ї, накладався арешт. Якщо в такій особі залишалися на волі родичі, опечатувалася лише частина будинку чи квартири. Членам сім'ї арештованого залишали іншу частину житлової площі згідно з тодішньою санітарною нормою (8 кв. м на особу).

Конфіскація особистого майна арештованої особи відбувалася на підставі судового вироку. Передача конфіскованого майна в державний фонд здійснювалася за відповідними описами та актами в порядку, визначеному циркулярами наркоматів фінансів, внутрішньої торгівлі й внутрішніх справ СРСР. Якщо арештованого засуджували до позбавлення волі без конфіскації майна, то все описане майно і відібрані під час арешту речі, гроші й цінності повертали сім'ї чи іншим особам за довіреністю засудженого. Коли останній у письмовій формі відмовлявся надавати довіреність, описане та вібране під час арешту майно реалізовували через державний фонд як «безгоспне», а отримані кошти вносили в банк на ім'я засудженого. У тому ж випадку, коли арештованого звільняли з-під варти з припиненням справи, житло та описане майно йому мали повернути в день звільнення. Щоправда, зі свідчень сучасників відомо, що уповноважені особи не завжди дотримувалися вказаних правил, нерідко зловживаючи своїм службовим становищем [2, арк. 77–83; 17, л. 49].

У досліджуваний період у структурі НКВС діяли слідчі частини, на які покладалося ведення слідства в справах про так звані контрреволюційні злочини та особливо небезпечні злочини проти

порядку управління. Згідно з Кримінальним кодексом УРСР, контрреволюційною вважалася «всяка дія, спрямована на повалення, підрив або послаблення влади робітничо-селянських рад й обраних ними на підставі Конституції Союзу РСР і Конституції союзних республік робітничо-селянських урядів Союзу РСР, союзних та автономних республік, або на підрив чи послаблення зовнішньої безпеки Союзу РСР й основних господарських, політичних та національних здобутків пролетарської революції». Злочином проти порядку управління визнавалася «кожна вчинена без контрреволюційної мети дія, яка порушує правильну діяльність органів управління чи народного господарства або послаблює силу і авторитет влади і поєднана з опором органам влади, перешкодою їх діяльності або непокорюю законам».

У центрі слідчої роботи НКВС були так звані контрреволюційні злочини. До них відносили шпигунство, зраду батьківщини, збройне повстання, розголошення державної таємниці, диверсійні й терористичні акти, саботаж і шкідництво, ворожу пропаганду та агітацію, зносини з іноземними державами з контрреволюційною метою, недонесення про вчинений або підготовлюваний контрреволюційний злочин, підрив державної промисловості, транспорту, торгівлі, кооперації, грошового обігу чи кредитної системи та ін. До особливо небезпечних злочинів проти порядку управління радянське законодавство відносило бандитизм, контрабанду, крадіжки зброї, посягання на соціалістичну власність, ухиляння від військової служби, масові заворушення, які супроводжувалися вбивствами, підпалами, погромами, руйнуванням зв'язку та залізничних шляхів тощо [14, с. 26–40; 18, с. 24–32].

Після проведення арешту й обшуку обвинувачувану особу доставляли в комендатуру органу НКВС. Відповідно до Кримінально-процесуального кодексу, упродовж 24 годин слідчий повинен був допитати арештованого, а протягом 48 годин з моменту арешту – висунути йому звинувачення. Якщо з оперативних міркувань слідчий не вважав за можливе висувати звинувачення відразу, він міг зробити це згодом, але не пізніше ніж за 14 діб від дня арешту. У мотивованій постанові про висунення обвинувачення вказувалися такі дані: місце й час складання постанови; назва відділу та органу, який висунув обвинувачення; ким складено постанову; прізвище, ім'я, по батькові й інші відомості про обвинуваченого; перелік усіх пунктів звинувачення; статті Кримінального кодексу, за якими притягувалася особа. Ця постанова затверджувалася начальником слідчої частини або начальником органу НКВС, у якому не було слідчої частини, а також оголошувалася арештованому під розписку.

Для завершення справ, які розслідували органи НКВС, Кримінально-процесуальний кодекс відводив два місяці (із дня арешту підозрюваної особи). Коли слідчий не вкладався в цей строк, він звертався з клопотанням у місцеву прокуратуру, яка за наявності обґрунтованих мотивів могла продовжити слідство ще на один місяць. Якщо й цього часу слідчому не вистачало, даліше продовження слідства мав право санкціонувати лише прокурор республіки. Як виняток, окремі слідчі справи повинні були розглядатися в прискореному порядку: за постановою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р., на слідство в справах про терористичні організації й терористичні акти відводилося 10 днів. Попереднє слідство вважалася завершеним, якщо зібраних доказів вистачало, щоб віддати обвинуваченого до суду (або навпаки, якщо доказів не вистачало та підсудний підлягав звільненню).

У ході слідства важливого значення надавали вивченню агентурних даних, речових доказів й інших матеріалів. Проте головною слідчою дією залишався допит обвинуваченої особи, із допомогою якого «встановлювалася злочинна діяльність ворогів...» [9, арк. 53]. У практиці сталінських спецслужб широко застосовували каральні методи допиту, фізичного й психологічного тиску на особу. Дуже часто з допомогою «силових», а нерідко й винятково жорстоких прийомів слідчі намагалися від обвинувачених потрібних зізнань. Вони застосовували так звані стійки, висидки, холодні камери, тривалі виснажливі допити («конвеєри»), а коли це не давало бажаного результату – удавалися до грубого фізичного насильства, до безжального катування. Такими методами слідчі могли фабрикувати численні справи проти «ворогів народу», постійно «викривати» неіснуючі контрреволюційні організації, а в підсумку – швидше просуватися по службі, робити успішну кар'єру.

У свій час М. Єжов писав Й. Сталіну, що в чекістській практиці дуже багато «дutih», вигаданих справ. За його словами, у більшості випадків слідчими були оперативні працівники, яким бракувало освіти, кваліфікації та які «зовсім не знають законів...» Тому не дивно, що такі слідчі-чекісти підкреслено байдуже й зневажливо ставилися до дотримання процесуальних норм. М. Єжов відверто інформував «вождя народів»: «Закони, як правило, розглядаються як якась формалістика, законів не

дотримуються в процесі всього слідства, а залишають їх на кінець» [15, с. 239]. Особливе становище співробітників спецслужб у радянській державі, у тодішній системі влади формувало в них завищену самовпевненість і зверхність, відчуття вседозволеності й безкарності. Корпоративність діяльності та певна замкнутість НКВС від суспільства сприяли розвитку в його середовищі негативних, а подекуди – руйнівних тенденцій.

Тому не дивно, що в постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» давалася різка критика недоліків у роботі органів НКВС. У постанові зазначалося, що в практиці спецслужб глибоко вкорінився спрощений порядок розслідування, при якому слідчі обмежувались отриманням від обвинуваченого визнання своєї провини й не підкріплювали його необхідними документальними матеріалами (показами свідків, актами експертизи, речовими доказами та ін.). У постанові звертали увагу на постійні порушення слідчими вимог Кримінально-процесуального кодексу, зокрема в дотриманні строків проведення допитів, порядку ведення протоколів, оформленні слідчих справ тощо. Гострі зауваження стосувалися діяльності органів прокуратури, які не вживали заходів для усунення вказаних недоліків, а лише «реєстрували і штампували слідчі матеріали». РНК СРСР і ЦК ВКП(б) схвалили рішення НКВС СРСР про організацію в оперативних відділах спеціальних слідчих частин.

Зауважимо, що в другій половині 30-х років ХХ ст. найвище політичне керівництво СРСР своїми рішеннями кілька разів викликало серйозне занепокоєння працівників радянських органів безпеки. Так, прийняття Конституції СРСР 1936 р. й зняття деяких недемократичних обмежень спричинили в чекістському середовищі настороженість, навіть переполюх. Почалися розмови про те, що «запроваджують законність», «вводять свободу слова», начебто НКВС «ставлять в якісь рамки» і в чекістів «урізають владу». Окремі співробітники органів безпеки висловлювали сумніви в правильності «чекістських методів роботи» та говорили про необхідність «більш ліберальних дій». Проте керівництво НКВС СРСР швидко розвіяло подібні сумніви та заявило, що «такі твердження ломаного гроша не варті», що треба рішуче покінчити з «ліберальщиною» [15, с. 272, 274].

Певною мірою ситуація повторилася через два роки, коли вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства. Однак цього разу влада взялася за «відновлення революційної законності», яке супроводжувалося не тільки словесною критикою методів ведення слідства, але й широкими репресіями серед самих чекістів. Усе це знову спричинило непевність і хитання в рядах працівників спецслужб, поставило чимало запитань щодо принципових засад діяльності радянських органів безпеки як «апарату прямого примусу» (М. Єжов), як «військово-політичного трибуналу» (Й. Сталін). Життя показало, що чергова «відлига» або «стабілізація» мала виключно тактичний характер: вона не позначилася на тоталітарній природі пануючої системи й не змінила репресивної сутності спецслужб як одного з ключових державних інститутів.

У січні 1939 р. «вождь народів» підписав характерну шифртелеграму, адресовану секретарям ЦК компартій союзних республік, крайкомів та обкомів, наркомам внутрішніх справ і начальникам УНКВС. У ній він дорікав керівникам партійних комітетів, які забороняли працівникам НКВС застосовувати фізичні засоби до арештованих «як щось злочинне». У зв'язку з цим Й. Сталін роз'яснив, що застосування фізичного впливу було дозволено ЦК ВКП(б) із 1937 р. як виняток, що така установка дала позитивні результати в боротьбі з «ворогами народу». За його словами, цей метод окремі «негідники» почали застосовувати щодо «випадково заарештованих чесних людей...», однак така практика «ніяк не порочить сам метод...» Тож у документі вказувалося, що фізичний вплив «повинен обов'язково застосовуватись і надалі, в порядку винятку, щодо явних ворогів народу, які не роззброюються, як цілком правильний і доцільний метод» [12, с. 332–333].

Ця вказівка вождя повністю розв'язувала руки слідчим. Через нестачу переконливого документального матеріалу, здобутого агентурно-оперативним шляхом, вони продовжували «вибивати» з арештованих потрібні свідчення й фальшиві зізнання. Попри численні арешти в чекістському середовищі, пов'язані з беріївською «відлигою» та заборонаю масових операцій за виділеними згори «лімітами», слідчі не припиняли застосовувати фізичне насильство до обвинувачених. Немає сумніву, що одна вказівка Й. Сталіна важила незмірно більше, ніж цілі стоси законів і прописані в них гарантії прав та свобод радянських громадян. Репресивна практика НКВС закріпила в лексиці чекістів такі

слова, як «забійник» (слідчий, який займався побиттям арештованих), «комбінатор» (слідчий, який фальсифікував справи), «писар» (слідчий, який вигадував протоколи допитів) тощо.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Зрозуміло, що радянські спеціальні служби не тільки боролися з «внутрішньою контрреволюцією». Вони виконували низку інших функцій, прямо не пов'язаних із політико-ідеологічним переслідуванням громадян країни (розвідка, контррозвідка, охорона державної таємниці, захист економічних інтересів СРСР тощо). Однак зусилля радянських органів безпеки в зазначений період були спрямовані насамперед на політичний розшук і протидію так званому «антирадянському елементу». Своїми непомірно масштабними репресіями, неадекватно жорстокими заходами вони підтримували в суспільстві атмосферу постійного страху та цілковитого послуху.

Джерела та література

1. Галузевий державний архів МВС України (далі – ГДА МВС України), ф. 45, оп. 5, спр. 118.
2. ГДА МВС України, ф. 45, оп. 5, спр. 14.
3. Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ), ф. 9, спр. 24.
4. ДА СБУ, ф. 9, спр. 26
5. ДА СБУ, ф. 9, спр. 8-сп
6. ДА СБУ, ф. 9, спр. 10-сп.
7. ДА СБУ, ф. 9, спр. 81-сп.
8. ДА СБУ, ф.9, спр. 672-сп.
9. ДА СБУ, ф. 13, спр. 232.
10. ДА СБУ, ф. 13, спр. 235
11. ДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 69
12. Золотарьов В. А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941) / В. А. Золотарьов. – Харків : Фоліо, 2003. – 477 с.
13. История советских органов государственной безопасности / ред кол. : В. М. Чебриков [и др.] – Москва : Высш. Краснознаменная шк. КГБ при СМ СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1977. – 639 с.
14. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Офіційний текст з змінами і доповненнями на 1 лютого 1940 р. – Київ : Юрид. вид-во Нар. комісаріату юстиції Союзу РСР, 1940. – 115 с.
15. Петров Н. «Сталинский питомец» – Николай Ежов / Н. Петров. – Москва : РОССПЭН, 2008. – 447 с.
16. Российский государственный архив новейшей истории (далі – РГАНИ), ф. 89, оп. 73, д. 18.
17. Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 82, оп. 2, д. 773.
18. Советское уголовное право. – Москва, 1939.

Баран Владимир. Оперативная и следственная деятельность органов НКВС в отношении «антисоветского элемента»: 1934–1941 гг. В статье на большом фактическом материале, прежде всего документах Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины, показаны особенности оперативной и следственной деятельности советских органов государственной безопасности в отношении «антисоветского элемента» в 1934–1941 гг. Это исследование является продолжением статьи «Борьба советских органов государственной безопасности с “антисоветскими элементами”: 1934–1941 гг.», опубликованной в предыдущем номере журнала.

Ключевые слова: органы государственной безопасности, НКВД, «антисоветский элемент».

Baran Volodymyr. Operational and Investigative Activity of the NKVD Against «Anti-Soviet Element» Soviet State Security Bodies Struggle Against «Anti-Soviet Element»: 1934–1941. The article lays down the analysis of the operational and investigative activity of the NKVD against «anti-soviet element» in 1934–1941. It describes the technology of political search as the main profile of Stalin's special services. This scientific research is the continuation of the article «Soviet State Security Bodies Struggle Against «Anti-Soviet Element»: 1934–1941», published in a previous issue of the journal.

Key words: state security bodies, NKVD (People's Commissariat for Internal Affairs), «anti-Soviet element».

Статтю подано до редколегії
16.04.2017 р.